

УДК 246. 5

С. А. Шаправський,
кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства Національного
університету “Острозька академія”

ТРАКТУВАННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОСЛАВНИХ КЛАДОВИЩ З ПОЗИЦІЙ ХРИСТИЯНСЬКОЇ СИМВОЛІКИ

Стаття присвячена символіці православних кладовищ. Проаналізовано основні структурні елементи кладовищ та визначено їх символічне значення з огляду на переплетення регіональних народних традицій та православного канону.

Ключові слова: кладовище, символ, могила, хрест, труна

Трактовка основних елементів православних кладбищ с позиций христианской символики

Статья посвящена символике православных кладбищ. Проанализированы основные структурные элементы кладбищ и определено их символическое значение ввиду переплетения региональных народных традиций и православного канона.

Ключевые слова: кладбище, символ, могила, крест, гроб.

The interpretation of the basic components of the orthodox Christian burial places, regarding the Christian symbolism

The article is devoted to the symbolism of Eastern Orthodox cemeteries. The author analyzed the basic structural elements of cemeteries and defined their symbolic significance based on combination regional folk traditions and the Eastern Orthodox Christian canon.

Keywords: cemetery, symbol, tomb, cross, coffin.

Дослідження історії кладовищ – це надзвичайно важлива і актуальна тема. Місця для поховань містять цінну, а подекуди унікальну інформацію щодо традицій та особливостей повсякденного життя населення окремих регіонів. Без вивчення цієї категорії пам’яток, неможливо відтворити повноцінну історію як окремого населеного пункту, так і України загалом.

Історіографія проблеми на сьогоднішній день є, практично, не розробленою. В науковому обігу є лише окремі фахові статті, які частково стосуються даної тематики. Між тим, цілісної роботи, яка присвячена

виключно символічним елементам кладовищ та їх поясненню, на даний час не існує.

У зв'язку з цим набуває потреби висвітлення питань, пов'язаних із трактуванням структурних елементів кладовищ, з огляду на християнську символіку як важливого аспекту релігієзнавчих досліджень.

Поховання у землі – стародавній і найбільш поширений спосіб захоронення. У давнину кладовища існували лише як виняток. Так, кельти та германці закопували у землю урни з попелом небіжчиків, клали їх рядами на спеціальному і під неподалік своїх поселень. Ця територія вважалась священною і під страхом смерті заборонялось вести на ній господарські роботи чи будувати житлові приміщення [1].

У стародавньому Римі діяв закон, за яким ніхто, крім весталок, не міг бути похований у межах міських стін. Закон цей був повторений дванадцятьма таблицями, неодноразово потім підтверджувався, але тим не менш строго не дотримувався. В імператорську епоху поховання усередині міста, звичай на Марсовому полі, було високою честю, і дозвіл на нього видавався особливою постановою сенату. Загальні кладовища, що називалися “puticuli”, розташовувалися у Римі на Есквільїнському пагорбі для рабів, злочинців і плебеїв. Загальні місця поховання існували також для вільнонароджених осіб нижчих класів, які були членами т. зв. похоронних колегій [2].

У християн померлих ховали у катакомбах, згодом у церквах. Пізніше у церквах стали ховати лише особливо видатних осіб. Звичайним же місцем поховання був церковний двір (atrium), власне тому місце поховань поблизу церкви і називалось цвинтар. До XIV ст. церковні двори служили майже єдиним місцем для поховань, але із зростанням чисельності міського населення вони стали недостатніми, внаслідок чого з'явилися спеціальні місця – кладовища, які влаштовувались на околицях міст або на певній відстані від них.

Ще однією причиною появи кладовищ, на заміну цвинтарів, стала епідемія чуми. Так, у 1348 р. епідемія вразила Європу і змусила людей ховати мертвих якомога швидше і чим далі від міст. У 1665 р. англійський парламент, у рамках боротьби з чумою, заборонив проводити багатолюдні поховальні процесії і встановив мінімальну глибину могил у 6 футів (1, 8 м) [3]. Це значно зменшило поширення хвороби.

Російське законодавство про кладовища з'явилося, головним чином, у часи Катерини II і викладено у Лікарському статуті I Звід Законів, т. XIII, вид. 1892 р., ст. 693–721). Особлива імперська комісія, заснована у 1868 р., дійшла висновку про необхідність влаштувати нові кладовища по лініях залізниць, не ближче 10 верст (близько 11 км) від крайнього поселення. Закон від 27 листопада 1889 р. регулював процедуру упо-

рядкування могил, покладаючи нагляд за цим на священників: мерців закопували на глибину не менше 2 ½ аршина (близько 1,8 м); могили засипались землею врівень із поверхнею. Крім того, заборонялося використання колишніх кладовищ під рілля, вести на них будівництво, а також не дозволялося перенесення, без особливого дозволу, із закритого кладовища трун і мертвих тіл [4].

Практично у всіх країнах кладовища розподілялись за принципом віросповідання: католики окремо, православні окремо, протестанти окремо і т. д. Хоча, якщо поселення було невеликим за розміром і чисельністю – не існувало потреби відкривати декілька кладовищ – територію поховань просто розподіляли між різними християнськими конфесіями. Натомість, традиція іудеїв та мусульман і на сьогодні не дозволяє ховати померлих на спільних кладовищах.

Перші згадки про відкриття кладовищ для загального поховання на території України відносяться до кінця XVII ст. Епідемія чуми 70–80 рр. XVIII ст. стала причиною створення перших міських кладовищ (1772) – Подільського та Кудрявського у Києві [5].

На території Київської Русі у дохристиянські часи померлих ховали у т. зв. погостах – природні підвищення у межах поселення. Згодом погости обгородили парканом і вони поступово трансформувались у кладовища сучасного типу. Власне тому у багатьох теперішніх містах і селах місце для поховання знаходиться у межах житлових поселень. Натомість, кладовища, які засновувались починаючи з XIX ст., відповідали тодішньому законодавству і були винесені за межі поселень.

Християнський канон передбачає ховати людину у спеціальному саркофазі – труні. Загальнослов'янське слово “труна” має дохристиянське коріння, його первинне значення – “яма”, “могила”. Дійсно, наші предки – давні слов'яни – в язичницький період не ховали своїх покійних у труні. Померлого опускали в могилу, викопану в землі у вигляді великого будинку, що символізувало собою ставлення населення до потойбічного життя. Слов'яни вважали, що після смерті людина здійснює, свого роду, перехід з одного життя в інше. Власне тому, ями для мерців нагадували форми будинків і називалися домовиною та були матеріальним символом нового дому і потойбічного життя. Даний термін вживається і до цього часу у сільській місцевості України, але уже для позначення труни.

Традиція – поміщати померлу людину для поховання у спеціальний саркофаг, сходить до глибокого минулого. Китайці були першими, хто почав використовувати труни, щоб ховати у них мерців (приблизно 30 000 до н. е.) [6].

У Росії масове використання трун розпочалося лише у період царювання Петра I (1672–1725). До того часу, в основному, для поховань

використовували колоду або “ладью у воду”, а також зустрічалось і тру-поспалення [7]. Лише окремих визначних державних діячів ховали у кам’яних склепах або у келіях на території монастирів та церков.

У кожній християнській конфесії є свої традиції щодо форми труни. Так, у католиків, її форма, наприклад, нагадує шестикутник із вузьким узголів’ям, розширений до центру і знову звужений до ніг.

Протестанти, переважно, замовляють чотирикутний саркофаг (труна з овальною кришкою, яка поділена навпіл) у якому, як правило, відкривається тільки передня частина. Він помпезний, з художнім різьбленням, виготовлений із цінних порід дерева.

Труна, призначена для поховання православних, простіша і суворіша. Вона традиційно широка у голові і вузька у ногах; кришка знімається – при прощанні з покійником її ставлять на підлогу вузьким кінцем до низу. Нестандартні труни, розміром більше звичайних, часто мають суто прямокутну форму і зветься колодою. Розмір труни визначається розміром і ростом померлої людини, плюс додають 15–25 см, що складає загальну довжину приблизно 2 м. [8].

Всередині труни обов’язково застеляється постіль, кладеться покривало і подушка. Покривало має обрядовий зміст, свого роду саван, образ чистоти.

За стародавньою українською традицією і цвинтарі, і кладовища обов’язково огорожено: кам’яною стіною, парканом із тонких стовбурів дерев чи кущів, покладених горизонтально між подвійно вертикально вбитими у землю стовпчиками, як варіант нині – звареною з металевих брусів, – чи видимою межею: обкопані ровом, обсажені деревами, відділені яром, або принаймні, відокремлені особливістю місцевості (розташовані на плато – “шпилях” – гір, до яких веде одна-єдина дорога) [9].

Обов’язковою деталлю огорожі, навіть, якщо сама вона досить умовна, є наявність воріт. Вони фігурують у народних віруваннях, як місце, де душі щойнопомерлих перебувають, очікуючи на нових мерців [10]. Тому ворота завжди мають бути зачиненими, крім безпосереднього моменту похорону, коли крізь них провозять покійника. Миряни у цей час повинні проходити через хвірточку або по стежці, якщо виразної огорожі немає.

Існує традиція ставити й освячувати великий хрест при вході на кладовища. Він символізує те саме, що й вівтар у храмі, – місце освячене, місце спокою і майбутнього воскресіння, адже хрест є надією на життя вічне через смерть.

Із стародавніх часів походить уявлення, що душу першої людини, яка похована на новому кладовищі забере диявол. Власне тому, у першу

могилу або опускали пусту труну, або ховали невідому у цій місцевості людину, а в окремих регіонах існував звичай першою ховати домашню тварину [11]. При цьому усі ритуали і обрядові дії дотримувались у повній мірі.

Усі православні кладовища – формою продовгуватого прямокутника, кожна з його сторін має власну символіку та значення. Так південна (права) сторона – найсвятіша, вона символізує ангельську благодать і охорону, північна (ліва) – неосвячена – місце диявола, використовується для поховання мертвонароджених немовлят і самовбивць. Власне тому похоронна процесія могла повертати тільки праворуч і ні в якому разі ліворуч. Зі східної сторони, у напрямку західної, починались нові поховання як символ воскресіння і вічного життя.

Планування поховань на кладовищі велося лише у містах. Але і там намагалися притримуватися принципу сімейних поховань, коли усі родичі знаходяться поблизу – “одним кущем”, місце батька та матері поруч або “у ногах”, поблизу поховання дітей і т. д. До наших днів у сільській місцевості вважається не прийнятним, якщо могила або “родинне місце” обгороджене: “такі люди і за життя, і на тому світі відгороджуються від людей” [12]. Розподілом можуть слугувати багаторічні рослини, дерева, кущі бузку чи калини тощо.

Вважається цілком прийнятним, коли людина старшого віку робить за життя розпорядження щодо того, біля кого її поховують. Ці розпорядження переважно усні, які родичі вважають за необхідне виконати. У протилежному разі небіжчик може снитися і скаржитися на недотримання його волі.

Крім того, у слов'янській традиції існує повір'я, що людина, яка оброблятиме землю, на якій згодом буде або було розташоване кладовище – втратить свою старшу дитину. Власне тому, у багатьох регіонах існують т. зв. мертві поля.

Після хрещення Русі небіжчиків стали ховати на кладовищах головою на захід. Дане християнське правило прямо пов'язане з переказом про те, що тіло Христа було поховано головою на захід і, отже, обличчям на схід. В одному духовному творі XIV ст. про це говориться так: “Всякий повинен бути похований так, щоб голова його була звернена на захід, а ноги спрямовані на схід. Він при цьому як би самим своїм становищем молиться і виражає готовність поспішати від заходу до сходу, від цього світу у вічність” [13]. Тут відбувається переплетення сонячної (язичницької) і християнської символіки, адже сонце, що сходить асоціювалося з Христом, а схід – з ідеєю відродження – життям. З цієї ж причини поховання і відвідування кладовищ відбувається у першій половині дня, тобто коли сонце сходить, а не прямує до заходу. Це по-

яснюється потребою мертвим відпочити від живих, необхідністю “не турбувати покійників”. Священники підтримують цей звичай, стверджуючи, що після четвертої години приходить на кладовище марно, адже душа покійного вже в іншому місці.

У християнській культурі могила символізує Голгофу. За церковними переказами, під Голгофою, де розіп’яли Ісуса, був похований Адам: небіжчик – похованої тут “літньої (старої) людини”, Адама, над яким височів хрест; розп’яття – “нового Адама” – Христа, який спокутав своєю кров’ю первородний гріх [14]. Сенс простий: над могилою першої людини, Адама, вмирає “останній Адам” – Христос, відкриваючи вихід з могили для всіх людей.

Над могильним насипом встановлюється хрест. Традиція надгробного хреста, як доводить український історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець В. Щербаківський [15], не така давня, як, скажімо, придорожного. У перші віки християнства навіть на могилах мучеників хрестів не ставили. Давні християни для надгробків використовували, в основному, стели, на яких символ хреста займав досить скромне місце. З часом цьому символу почали надавати дедалі більшого значення. Згодом стела трансформувалася на витесаний з каменю хрест [16]. Тому можна стверджувати, що форми перших християнських надгробків були набуток культурної традиції, успадкованим від попередньої епохи.

Православна традиція вказує на те, що могильний хрест повинен ставитись у ногах покійника: “щоб як вставатиме на Страшний суд, то обперся б на хрест”, “щоб як сонечко встане, то воно його щодня хрестило б. Сам-то він уже перехреститися не може” [17]. В окремих випадках, у залежності від місцевих традицій, хрест може встановлюватись над головою покійника. Це тлумачиться наступним чином: Перший Хрест, той, на якому був розп’ятий Господь, встановили над головою (черепом) Адама, і Кров Свята, стікаючи на землю, змивала з людства первородний гріх. Виходячи з цього, хрест встановлений у голові має більш глибокий і рятівний сенс. Хрест у голові також символізує у майбутньому воскресінні – хоругву, як символ перемоги над сатаною. Зустрічається також традиція ставити хрест у голові священника, який відпущав гріхи своїх парафіян, ніс важчий, ніж вони, хрест.

Символ хреста – важливий складник у системі вірувань українців. Згідно з цими віруваннями, під час другого пришестя Спасителя над кожною християнською могилою просіє дивним світлом хрест. Це сіяння буде символом воскресіння і преображення для спочилих. Тому відсутність могильного хреста у народі розумілося майже як прокляття, як позбавлення надії на майбутнє воскресіння.

Без хреста, поза освяченим місцем, ховали т. зв. “злик” мерців або

як їх ще називали – заложні (самогубці, утопленики, упирі, відьми, чаклуни, нехрещені діти). Як свідчать джерельні дані ХІХ – початку ХХ ст., найпоширенішими з них були: вкладання до труни оберегів, охоронне використання маку, застосування деяких радикальних дій (практика зв'язувати руки і ноги самогубцеві чи упиреві ожиною, протикати язик цвяхами, забивати у п'яти голки, а у голову чи груди – залізний зуб з борони тощо). Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні маніпуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т. д.) [18].

Існував також звичай, пов'язаний з “ошуканням” “злого” мерця: ховати відьму на чужому кладовищі, витягувати труну самогубці через отвір, зроблений під порогом та ін.

Деяким категоріям населення, які не відносилися до “злих” мерців, також відмовлялося у праві бути похованим за православним звичаєм, наприклад, чоловікам, які стригли бороду і жінкам – з остриженою косою, адже вважалося, що за бороду і за косу Бог витягне людину до раю [19].

Характерною особливістю похорону померлих передчасною смертю було їхнє поховання у куті кладовища чи поза його огорожею або, за давнішою традицією, на місцях трагічної загибелі чи самогубства, на межі земельних угідь села, у лісових хащах тощо. Дана традиція, а також звичаї закидати могилу “злого” мерця хмизом, камінням, у певний час спалювати таку “наміть”, використовувати для нейтралізації покійників різні обереги (передусім гострі, колючі предмети й рослини), зв'язувати померлих, у перед- чи післяпохоронний час, нівечити трупи сягають своїм корінням язичницької епохи і є подібні до звичаїв населення різних регіонів України і загалом багатьох народів Європи [20]. Однак останнім часом ця традиція потиху завмирає.

Щодо матеріалу, з якого виготовляли хрести, то першість слід віддати дереву. В основному використовували тверді породи дерев: дуб – символізує вічність; сосна – порівнюється з “деревом життя”, адже вона завжди зелена; осика – у християнській традиції асоціюється з Христом, за стародавніми переказами її листя почало нестримно тремтіти (і з тих пір ніяк не може зупинитися), коли вона почула, що з неї буде зроблено хрест для розп'яття Сина Божого. Використовують також інші більш коштовні і цінні види дерев, але в основному, вони не несуть у собі християнського символізму, а є проявом бажання родини чи близьких віддати гідну шану померлому.

Назва дерева також мала символічне значення. Так, над померлими жінками ставили хрест, вироблений з дерева співзвучного з жіночим родом, наприклад, з осики; відповідно на могилі чоловіка – хрест з дуба.

За способом виконання дерев'яні хрести можна поділити на дві гру-

пи. Перша – це витесані з єдиного шматка дерева. Друга – хрести, складені з двох чи більше частин, вертикалей та горизонталей. Завершення рамен – різне, починаючи з найпростішого прямого зрізу до складніших вишуканих форм. Зустрічається також завершення на хрестах у формі сердечка чи трилисника, що символізує собою покровительство і заступництво святої трійці.

Найкраще народна традиційна форма збереглася у хрестах першого типу. Вони схожі на стелу з досить складними обрисами і символізують “світове дерево”. У них прослідковуються певні елементи ще язичницьких форм. Як вияв дохристиянської народної традиції можна говорити про три “сонечка” на раменах. Такі розетки символізують сонце у трьох його фазах (народження, zenit і захід) і відбивають розуміння перебігу життя людини [21].

Як могильні, використовували також кам’яні хрести, які тесали з суцільної плити пісковіку. Здебільшого, – це однораменні, рідше двораменні хрести, що переважно “виростають” з невеликої стели-п’єдесталу з написом. Завершення рамен прямокутні або мають вигляд трилисника.

Найчастіше хрести декорували плоскорізьбами у вигляді маленького виступного хреста в осередді. Могли використовуватись і орнаментовані хрести з різьбленими мотивами виноградної лози й тюльпана. Щоправда, традиційні надгробні хрести мають єдиний декор – текст з ім’ям похованого й датами життя. Водночас поширений геометричний декор – символи хреста, “сонечка” або хреста у колі. Нерідко хрест по краях має контур.

Іншим матеріалом для виготовлення хрестів, що поширився з ХІХ ст., став метал. Майже кожне село старалося поставити такого хреста – чи то малого на високому підмурівку, чи великого – придорожного або замінювали кам’яні хрести на вході до кладовищ на металеві. На могилах священників вони вказували на поважність поховання.

Хрест зазвичай використовується шестираменний з горішньою рівною перекладиною (тітулус); нижня (стояло, підножжя), розташована правим раменом вище, лівим – нижче (орієнтуючись від голови могили), що відповідає канонам православ’я, хоч зустрічається на сільських кладовищах і розташування хреста навпаки [22].

Крім стандартного православного хреста на кладовищах також зустрічаються і інші типи хрестів. Наприклад, поклонний хрест. Своєю формою він нагадує православний за єдиним виключенням – його верхня частина з’єднується з боковими додатковими перетинками і нагадує форму трикутника або даху у сільському будинку. Даний хрест символізує заступництво і покровительство Богородиці. Латинський хрест. Його горизонтальна поперечина розташована вище середини вертикальної.

Вважається, що саме з такого хреста був знятий Христос, звідси інші його назви: хрест розп'яття, хрест життя, хрест страждання, Божий знак, довгий хрест. Голгофський (триступеневий) хрест – латинський хрест встановлений на трьох щаблях, що у православ'ї символізують віру, надію і любов (або милосердя). Кельтський (ірландський) – це латинський хрест, вписаний у коло – символізує вічність або вічне життя. Готичний хрест (“Fleuglee”) – усі його чотири сторони розширюються подібно пелюсткам, символізує дорослого, зрілого християнина. Хрест-трилисник (“Botopsee”) – три його сторони закінчуються модифікованим зображенням трілисника, що символізує Трійцю. Грецький хрест – квадратний, з кінцями рівної довжини, горизонтальна поперечина розташована у середині вертикальної. Цей знак, званий також “cruz quadrata”, використовувався ще з дохристиянських часів у різних значеннях – як символ бога сонця, бога дощу, елементів, з яких створено світ: повітря, землі, вогню і води. У ранньому християнстві грецький хрест символізував Христа. Іонічний – за формою схожий з кельтським, але його сторони розширюються подібно готичному. Єгипетський (Коптський) хрест, або його ще називають хрест-Анкх (Т-подібна фігура, увінчана зверху кільцем) як символ вказує на безсмертя і вічне життя.

Для того, аби могила не осипалася, досить часто із могильного насипу влітку родичі або близькі формують гробничку: невисоке прямокутне кам'яне огородження.

До Проводів, а за раннього Великодня – до Трійці, на могилі висаджують квіти, причому вважається найпридатнішими для того рослини, які створюють на могилі ніби зелений килим, наприклад: барвінок – символ радісної життєвої сили переходу від земного життя до небесного, вічності та потойбічності. У народі його ще називають хрещатим, бо він стелиться в усі сторони хрестом. Використовують також плющ звичайний з яким асоціюється безсмертя, віра у воскресіння з мертвих та вічне життя. Таким же символічним значенням наділяють самшит вічнозелений, який завдяки своєму довголіттю означає також витривалість, терпіння та завзятість. З ялівцем звичайним пов'язують легенду про нього як притулок для душ, що готові відродитись [23].

З поняттям безсмертя пов'язані також деякі види рослин, що утворюють не в'янучу суху сітчасту обгортку навкруги суцвіть. У народі їх називають “безсмертниками” [24].

Таким чином, можемо твердити, що кладовища містять у собі досить цінну і багатогранну інформацію пов'язану з християнською символікою. Разом з тим варто зазначити, що місця поховань відображають сукупність регіональних історичних традицій, у яких прослідковується трансформація язичницьких вірувань і християнства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Топорова Т. Древнегерманские представления об ином мире / Т. Топорова // Представления о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев. – М., 2002 – С. 25.
2. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / П. Гиро. – СПб. : Издание товарищества О. Н. Поповой. 1913. – С. 144.
3. Історія появи і розвитку ритуальних пам'ятників і надгробків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bankstatey.com/index.php?newsid=14216>
4. К истории кладбищ в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.requiem.ru/history/ist_kladb/
5. Проценко Л. Київський некрополь: Путівник-довідник / Л. Проценко. – К. : Укр. письменник, 1994. – С. 45.
6. Історія появи і розвитку ритуальних пам'ятників і надгробків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bankstatey.com/index.php?newsid=14216>
7. Сиволика культов и ритуалов у народов Азии. – М., 1980. – С. 79.
8. Об истории гроба и технологиях его изготовления [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ritualprom.ru/technology/ogr/itg/index.html>
9. Приймич М. Хрести Закарпаття / М. Приймич. // Пам'ятки України. – № 1–2. – 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.derev.org.ua/biblio/articles/pryjmych_khresty_zakarpattya.htm
10. Сушко В. Кладовища в українській традиційній культурі / В. Сушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www-history.univer.kharkov.ua/sno/sno_konf_files/sno_konf_58/sushko.htm
11. Обычай и традиции похорон: православные / католические / мусульманские [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.funeralservice.ru/obychai-i-tradicii/>
12. Українські традиції поховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainica.org.ua/ukr/traditions/traditions_pohovannya
13. Скуратівський В. Поліття / В. Скуратівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_4.php
14. Надгробие Условные обозначения: Символизм Понимание кладбище [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.everlifememorials.com/v/headstones/cemetery-symbolism.htm>
15. Щербаківський В. Українське мистецтво / В. Щербаківський. – Львів; Київ, 1913. – С. 15.
16. Приймич М. Хрести Закарпаття / М. Приймич // Пам'ятки України. – № 1–2 – 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.derev.org.ua/biblio/articles/pryjmych_khresty_zakarpattya.htm
17. Православный обряд погребения. – М. : Даниловский благовестник, 1997. – С. 22.

18. Заложні мерці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrajinoznavstvo.org.ua/folders/demonologija/demon/zalozhni_mertsj.html
19. Четирына Н. Обряд погребения в России в конце XVIII – начале XIX века / Н. Четирына [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geopactor.ru/ARH/PDF/Chetyrina.pdf>
20. Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.) . : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 05 “Етнологія” / Р. Гузій. – Л., 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/28839.html>
21. Гузій Р. Традиційні способи перепровадження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості українців Карпат / Р. Гузій // Народознавчі зошити. – Львів, 2001. – № 3. – С. 528.
22. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=history&id=1376&start=7
23. Тарас В. Монастирський сад як першооснова формування сакральної ландшафтної архітектури / В. Тарас // Народознавчі зошити. – 1998. – № 2. – С. 145.
24. Кушнір О. Рослинна символіка у християнській релігії / О. Кушнір. // Науковий вісник Український державний лісотехнічний університет Заповідна справа в Галичині, на Поділлі та Волині. – 2004. – Вип. 14 – С. 357.